

УКРАЇНСЬКА ДІВЧИНА В РИТУАЛІ СВАТАННЯ: ІНІЦІАТИВА І ПРАВО НА ВИБІР

У статті визначено найхарактерніші риси ритуалу сватання в українському весіллі як вияв паритетності гендерних відносин у традиційній етнокультурній; досліджено український звичай сватання дівчини до парубка та розглянуто право дівчини на ініціативу у виборі нареченого; простежено зростання ролі і значення жінки в сімейно-шлюбних стосунках.

Ключові слова: весільна обрядовість, сватання, звичаї, традиції, дівчина, жінка, сім'я.

Characteristics of marriage proposal's ritual were identified in Ukrainian wedding as a manifestation of parity of gender relations in traditional ethnic culture. The Ukrainian tradition of matchmaking by a girl of a boy was studied together with the initiative right of a female to choose her fiancé. The growing role and importance of a woman in family and in marital relationships were retraced.

Key words: wedding ceremonies, marriage proposal, customs, traditions, girl, woman, family.

У циклі родинної обрядовості українців весілля є найскладнішим і найкраще збереженим у своїй цілісності обрядовим дійством – комплексом народних звичаїв, етикету, моралі, соціальних та правових уявлень, традицій сім'ї, давніх вірувань, який, слугуючи утворенню сім'ї, виконував також важливі етико-правові функції регуляції гендерних відносин. Важливе місце у традиційній весільній обрядовості посідає ритуал сватання.

Серед найвагоміших етнологічних праць українських дослідників, присвячених весільній обрядовості, насамперед слід назвати студії В. Охрімовича «Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи» (1891), Ф. Вовка «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» (1892), М. Грушевського «Поезія подружжя» в «Історії української літератури» (Т. 1, 1923), а також праці сучасних етнологів: В. Борисенко «Весільні звичаї та обряди на Україні», «Весільна обрядовість» (двотомне видання «Українці». – Т. 1), «Весільна обрядовість» (п'ятитомна «Історія української культури». – Т. 4. – Кн. 1), А. Пономарьова «Сімейні обряди і ритуали» (п'ятитомна «Історія української культури». – Т. 3), О. Курочкіна «До історії сватання українців» у монографії «Українці в сім'ї європейській», Р. Кірчіва «Сімейні звичаї та обряди» у колективній монографії «Етнографія України», В. Балущка «Елементи давньослов'янських ініціатив в українському весіллі».

Українська дівчина мала толероване традицією право на вияв ініціативи при створенні сім'ї. Це засвідчує текст пісні:

По садочку ходжу, в руках коня воджу,
Через рідну неньку нежонатий ходжу.
Ой, прийшла Маруся, стала біля ліжка:
Прийміть мене, мамо, я ваша невістка.
Ой прийшла Маруся, стала у куточку:
Прийміть мене, мамо, за рідну дочку... [1, 428].

Слова цієї пісні, а також цілого ряду інших текстів українського пісенного фольклору, підтверджують не лише прояви ініціативи дівчини в одруженні, а й те, що, бажаючи пов'язати свою долю з обранцем, вона звертається не до його батька як голови родини, а до матері. Роль матері є пріоритетною під час проведеного шлюбних обрядів.

Український звичай сватання дівчини до парубка Г.–Л. де Боплан назвав «неймовірним», таким, що існує «ніби всупереч всім народам». Описуючи цей звичай, він звертає увагу на кілька обставин: звичай реалізується в контексті хліборобської культури; його суворо дотримуються; дівчата, котрі сватаються до парубків, як правило, не дістають відмови, на відміну від парубків, які сватаються до дівчат, у чому їм (дівчатам) «допомагає своєрідний забобон»: «Українці певні, що не виконавши в такому випадку прохання дівчини, накликають на свою голову гнів Божий, а на дім нещастя; бо вигнати дівчину з господи – значить, образити весь її рід, який помститься за це» [1, 62-63].

Право дівчини на ініціативу у виборі нареченого, за Бопланом, захищала українська церква: «...Силу (проти дівчини, яка прийшла свататися. – *С. Ш.*) застосовувати не сміють, побоюючись суворої кари церковної, тобто суворої епітимії, великої грошової пені та привселюдної неслави, і тому марновірство змушує українців по змозі уникати цього нещастя, що в їх понятті (а воно стало майже догматом віри) буває неминучим наслідком відмови дівчині» [1, 63]. Те «поняття», котре, на думку Боплана, було в українців у XVI столітті «майже догматом віри», на нашу думку, є яскравим виявом традиції сакралізації жінки в обряді створення сім'ї, що ґрунтується на сформованих в архаїчні часи стійких архетипічних уявленнях про жінку як берегиню родинного вогнища.

Аналізуючи описаний Бопланом звичай сватання дівчини до парубка, О. Курочкін пише: «...Було б логічно припустити, що ... досліджуваний звичай є своєрідним відгомном доби матріархату. Тим більше, що в етнографічній науці вже давно утвердилась думка, за якою визначається та винятково важлива роль, яка належить в українській весільній обрядовості пережиткам матріархату» [3, 19]. Однак водночас дослідник стверджує, що одні лише традиції матріархату не можуть пояснити факт широкого розповсюдження шлюбної форми, описаної Бопланом, додаючи, що й сама концепція матріархату в сучасній етнології вважається не лише застарілою, а й науково необґрунтованою [3, 19]. Поширення даної форми шлюбного звичаю пояснюється, на думку О. Курочкіна, передовсім суспільно-історичними умовами, що склалися в Україні, коли вів свої народознавчі спостереження Боплан. Справді, у XVI–XVII століттях український народ зазнав жорстоких випробувань, зумовлених загарбницькою політикою польської шляхти, національним, феодальним і релігійним гнітом, агресією Кримського ханства й Туреччини. Рух опору – безперервні війни й повстання – під проводом Северина Наливайка, Івана Підкови, Тараса Федоровича, Івана Сулими, Павла Бута, Якова Острянина, Дмитра Гуні та інших стали нормою народного життя, що змінило його устрій, надавши йому рис суворості й жорсткості. Змін зазнав і родинний побут, адже участь у нескінченних війнах і повстаннях відчувувала чоловіче населення від дому, а часта загибель чоловіків у боях, в турецькій неволі тощо створювала аномальну демографічну ситуацію. Постійний вплив працездатних, здорових і сильних чоловіків негативно позначився на становищі української жінки: на її плечі ліг тягар, крім суто жіночих, ще й чоловічих обов'язків. Гіркою була доля дівчини, котра часто не мо-

гла дочекатися милого з походу, створити сім'ю і народити дітей, оскільки в селі просто не залишалося молодих чоловіків:

– Молодая дівчино, чом ти заміж не пішла?

– Всі козаки у військо пішли, тим я заміж не йшла... [7, 113].

Однак самі ці загалом несприятливі умови «призводили до значного піднесення ролі жінки в тогочасному суспільстві, – наголошує О. Курочкін. – Змушена покладатися тільки на власні сили й розум, вона стає більш незалежною, усвідомлює своє високе покликання бути охоронницею домашнього вогнища й продовжувачкою роду» [3, 24]. На нашу думку, серед комплексу причин, які забезпечили емансипацію української жінки в означений історичний період, слід назвати і провідну ідею тогочасної боротьби українців. Поставлене на межу виживання українське суспільство було наскрізь просякнуте ідеєю боротьби за волю проти неволі в усіх її проявах – турецької, татарської, підневільного становища хліборобів, яких пригнічувала польська шляхта, тож у контексті цієї загальної боротьби за визволення, мабуть, доцільно розглядати і процес визволення українки із «жіночої неволі», більшою чи меншою мірою характерної для патріархальної родини, а феномен демократизації шлюбно-родинного життя – у контексті загальної демократизації суспільства під впливом козацтва.

Важливим фактором у процесі емансипації жінки була й позиція української церкви, видатні діячі котрої визначали ідеологію національно-визвольної боротьби. Аналізуючи причини змін, які відбулися у XVII столітті у традиційній весільній обрядовості, зокрема в церковному чині вінчання, М. Сумцов у розвідці «К истории южнорусских свадебных обычаев» пише про «вторгнення в релігійно-церковну сферу протонародних повір'їв та обрядів». Боротьба проти чужоземних загарбників мобілізувала всі духовні сили українського суспільства: «... Народне життя вирувало, відзначаючись надзвичайною внутрішньою силою. Це був час потужної народної духовної творчості, що виразилась у створенні прекрасного циклу пісень про боротьбу... з поляками, у створенні й розвитку братства, шпиталів, острозької та київської науки. Бурхливий потік народного життя захоплював священно й церковнослужителів, ставив їх, навіть проти їхньої волі та бажання, на селянську точку зору на церковні справи й суспільні відносини, вносив у релігійно-церковну сферу чисто народні елементи, як власне українські, так і ті елементи старослов'янські, язичницькі, які збереглися на українському ґрунті» [6, 137].

Було б наївно припускати, що церковники XVII століття не розуміли язичницького характеру сватання дівчини до хлопця, а саме того, що цей звичай відроджував архаїчну традицію умикання дівчиною хлопця. Однак вони підтримували звичай, погрожуючи його порушникам епітимією та штрафами.

Рудименти прадавнього шлюбного умикання виявляються і в іншому звичаї, описаному Бопланом. У даному разі йдеться про атиповий для доби феодалізму звичай викрадення шляхтянки селянином. «Хоч хлібороби вважаються кріпаками, однак здавна користуються правом і свободою викрадати під час танцю шляхетних дівиць, навіть дочок свого поміщика, – пише Боплан. Але при цьому моторність і спритність необхідні: викрадач неодмінно повинен вислизнути із здобиччю в сусідній лісочок і переховуватися там не менше 24 годин. Тільки тоді прощають сміливця; інакше пропала його головонька.

Якщо викрадена дівчина побажає вийти за нього заміж, він зобов'язаний, під страхом смертної кари, одружитися з нею; якщо ж ні, – викрадач вільний від покарання» [1, 64]. Боплан повідомляє, що цей звичай нібито побутував на Поділлі, хоча зізнається, що за тих 17 років, які він пробув в Україні, йому не доводилося чути про його використання. Джерела звичаю не з'ясовані в нашій етнології, пояснення самого Боплана, який пов'язував звичай із нібито існуючим колись звичаєм обирати польських королів із тих, хто швидше бігає, є безпідставним.

Відродження архаїчного звичаю сватання дівчини в Козацьку добу видається природним. Однак побутував він і в наступні історичні періоди в різних регіонах України. «Немає сумніву, – відзначає О. Курочкін, – що цей звичай, закріплений традицією, існував і пізніше, коли вже відпали причини, які зумовили його появу. Дослідник наголошує також на необхідності подальшого вивчення причин появи ритуалістики та символіки цього явища української побутово-звичаєвої культури, що сприятиме точнішому уявленню про історичні шляхи розвитку весільної обрядовості.

Побутування звичаю сватання дівчини до парубка в Надроссі засвідчив І. Нечуй-Левицький, відзначаючи, що дівчині, яка посваталася, гріх було підносити гарбуза. Однак можливість відмовити була, що доводить пізню трансформацію звичаю. Так, на Вороніжчині наприкінці ХІХ століття зафіксований випадок, коли парубок «погрожуючи навіть смертовбивством», категорично відмовився дати згоду на шлюб із дівчиною, котра до нього сваталася [3,17]. Ці приклади, взяті з різних етнографічних регіонів, свідчать про те, що звичай, описаний Бопланом на матеріалі Поділля, мав широке розповсюдження і тривалий час зберігав свою актуальність.

Зростання ролі і значення жінки в сімейно-шлюбних стосунках, що пізніше набуло національного відтінку, зумовлювало трансформаційні зміни в системі шлюбних традицій: «Трансформація статусу жінки позначилася на змінах форм шлюбу, зокрема, зумовивши шлюб за сватанням або за домовленістю, – відзначає А. Пономарьов. – Цей варіант шлюбу, поширений серед багатьох народів, уособлював взаємну згоду молодих на шлюб і в той же час обов'язкове благословення батьків» [5, 429]. Подальший процес розвитку шлюбних відносин йшов у напрямку послаблення авторитарності батьків і зростання ролі молоді пари, що «створювало передумови для реалізації головної цінності шлюбу – любові» [5, 429].

В українській шлюбній традиції тривалий час зберігалися архаїчні форми вибору наречених. Так, у ХVІІІ – на початку ХІХ століття у містечку Красному Броді на Закарпатті ще побутував старовинний обряд «ярмарку наречених», що мав також назву «дівочого ярмарку»: «... Біля Василянського монастиря буває тричі на рік дівочий ярмарок. На той час тисячі руснаків (українців. – С.Щ.) ідуть на прощу до цього святого місця: тут збираються дівчата з розпущеним волоссям, прикрашені вінками, вдови, в одміну од молодниць, мають листки з зеленого листя... Коли якийсь руснак запримітить дівчину, що йому до вподоби, він тягне її до монастиря, хоч би вона та її батьки й противились тому; і коли йому пощастить з дівчиною досягти порога церкви, їх зараз же вінчають...» [2, 314]. Елемент насильства над дівчиною у даному описі суперечить українській традиції, ставлячи під сумнів точність опису. Справді, в іншому, детальнішому описі того самого обряду вибору нареченої вже не йдеться про насильство:

«... Звичайно жених підходив до дівчини, яку він любив, і, простягаючи до неї руки, казав: “Коли хочеш парубка, іди зо мною до попа”». Коли була згода, дівчина давала руку, а парубок пересправляв з її батьками, що вони хочуть за неї; скінчивши пересправи, йшли до монастиря, де піп їх вінчав. Потім пили, їли, танцювали та й верталися додому...» [2, 315]. Схожий обряд, що відбувався також на Закарпатті, в селищі Перегинське, зафіксував В. Охримович у праці «Значение малоруських свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи». Цей обряд мав назву «контракти» й проходив щороку на селищній площі на Богоявлення. Дівчата-наречені й парубки приходили на площу у святковому вбранні, з одного боку ставали дівчата з матерями, а з іншого – парубки-легіні. Парубки, вибравши собі наречених, кидали в них сніжкою. Обряд тривав близько двох годин. Після вибрання вже разом йшли до церкви, а на м'ясиці, що розпочиналися після Богоявлення, засилали сватів [4, 53–54].

Своєрідні ярмарки наречених здійснювалися наприкінці XIX століття у селах Ямпільщини (Поділля). У вівторок на Масницю дівчата й парубки сходились до корчми, де корчмар «продавав» дівчат парубкам, всіляко вихваляючи свій «крам». «Продані» дівчата на Великдень мусили дати «покупцям» певну кількість крашанок. Виручені корчмарем гроші йшли на масничне частування. Дуже часто, сповіщав польський часопис «Więc», продані дівчата й «покупці»-парубки справді ставали подружніми парами.

Відомостей про «ярмарки наречених» на Наддніпрянщині й Лівобережжі немає, хоча власне ярмарки тут, як і скрізь, були середовищем, де молодь часто знаходила свою шлюбну пару. Це показано, зокрема, в повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок».

На відміну від української традиції, в російській патріархальній сім'ї при укладенні шлюбів вирішальне слово належало батькам. Дошлюбне спілкування обмежувалося, молоді могли вперше зустрітися вже в церкві під час обряду вінчання. Все це зумовило важливість ролі свахи. «Колоритна постать свахи, яка, подібно до лікаря чи адвоката, мала свою клієнтуру і за винагороду укладала “вигідні партії”, характерна для побуту міст і містечок царської Росії XIX – початку XX ст., – відзначає О. Курочкін. – Особливо широко її послугами користувалися представники купецького стану, дрібного чиновництва й міщанства» [3, 7]. Зі свахою в російській традиції пов'язані й певні елементи весільної обрядовості, зокрема, такі, що мають магічний характер і покликані забезпечити успіх шлюбу. Так, у Казанській губернії сваха, вирушаючи до батьків нареченої, клала в пазуху сіть і мішечок. «Це робиться для того, щоб наречена була впіймана, як рибка, яку ловлять сіткою і кладуть у мішечок» [3, 7–8]. Символічне значення цих дій досить прозоре й полягає в тому, щоб приневолити молоду до шлюбу. Її незгода вийти заміж, як правило, до уваги не бралася: окрім волі батьків враховувалися лише почуття нареченого.

Інший сенс сватанню надавався в українській обрядовості: «...В українців, на відміну від росіян та багатьох народів Сходу, Кавказу, Південної Європи, ...активна роль у виявленні природних почуттів і симпатій не вважалась виключним правом осіб сильної статі» [3, 9]. Це вказує як на старовинний звичай сватання дівчини, так і на право дівчини на відмову сватам. Символічна незгода дівчини виявлялась у звичаї підносити гарбуза, давати макогона, іноді в тому, що дівчина не приймала з рук сватів чарку горілки під час обряду сватання. Отже, українська дівчина була не пасивним об'єктом шлюбних домагань

парубка, її рішення визначало успіх сватів, хоча, звичайно, це рішення могло й не завжди братися до уваги, якщо воно суперечило волі батьків.

Характерною особливістю українських традиційних обрядів сватання є відсутність постаті свахи. Роль чужої жінки-звідниці виявлялася просто зайвою в ситуації, коли молодь мала санкціоновану традицією можливість домовитися про спільне життя під час безпосереднього спілкування. Взаємна згода виявлялася часто в символічній формі, в сакральний час і в сакральному місці: в обряді взаємного умивання хлопця й дівчини біля орданського хреста на Богоявлення, зафіксованому на Лубенщині наприкінці XIX століття [3, 8–9].

З наведеного можна зробити висновок, що українська дівчина мала толероване давньою традицією право не тільки на вільний вибір, а й на вияв ініціативи при створенні сім'ї, про що свідчать тексти народних пісень, описи сватання дівчини за парубка (Г.-Л. де Боплана у XVII столітті, І. Нечуя-Левицького в XIX столітті та інших). Аналізуючи звичай сватання дівчини за парубка, дослідники пояснюють його різними причинами: пережитками матріархату (В. Охримович), ліберальною позицією української православної церкви, котра свідомо чи мимоволі сприяла в XVI–XVII століттях відродженню прадавніх народних звичаїв та обрядів (М. Сумцов), історичними й соціально-економічними умовами Козацької доби (О. Курочкін та ряд інших сучасних народознавців). На нашу думку, доцільно розглядати процес емансипації українки й демократизації шлюбно-сімейних відносин у контексті загальної демократизації соціуму, коли суспільство було пройняте ідеєю волі в усіх сферах життя.

Зростання ролі і значення жінки в сімейно-шлюбних стосунках, що набувало національного відтінку, зумовлювали у XIX – на початку XX століття трансформаційні зміни в системі шлюбних відносин, коли шлюб уособлював взаємну згоду молодих, створюючи передумови для реалізації кохання як головної цінності подружнього життя. Старовинні «ярмарки наречених» («дівочі ярмарки»), що побутували у XVIII–XIX століттях, зокрема, на Закарпатті й на Поділлі, мали ритуальний характер і не порушували принципу добровільності вибору дівчини. Характерною особливістю українських традицій сватання є відсутність постаті звідниці-свахи, адже молодь мала санкціоновану традицією змогу домовитися про спільне життя без посередництва свахи, потребуючи тільки благословення батьків. Усе сказане вище не означає, що слід ідеалізувати права української дівчини на вільний вибір пари (її волю коригували об'єктивні й суб'єктивні чинники), однак, на її боці була потужна сила етнонаціональних традицій.

Література

1. Весілля: [у 2 кн.]. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 452 с.
2. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К.: Мистецтво, 1985. – 336 с.
3. *Курочкін О.В.* Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята / О.В. Курочкін. – К.: Вид-во «Бібліотека українця», 2004. – 248 с.
4. *Охримович В.* Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи / В. Охримович // *Этнографическое обозрение.* – 1891. – № 4. – С. 53–54.
5. Українці: Історико-етнографічна монографія: [у 2 кн.]. – Кн. 1. – Опішне, 1999. – С. 409 – 431.
6. *Сумцов Н.* К истории южнорусских свадебных обычаев / Н. Сумцов // *Киевская старина.* – 1883. – № 11. – С. 127–129.
7. Українські народні пісні: пісні суспільно-побутові. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 113.